

6 Diferenciální operátory

6.1 Skalární a vektorové pole

Definice (skalární pole)

Funkci $u \equiv u(x_1, x_2, \dots, x_n)$, definovanou v určité oblasti $\Omega \subset \mathbb{R}^n$, nazýváme **skalárním polem**.

Poznámka

- Skalární pole přiřazuje každému bodu oblasti Ω určitou číselnou hodnotu (skalár).
- Používá se také zápis $u \equiv u(\mathbf{r})$, kde vektor $\mathbf{r} \equiv (x_1, x_2, \dots, x_n)$.
- V přírodních vědách je nejčastějším případem $n = 3$, kdy nezávislé proměnné x_1, x_2, x_3 představují kartézské souřadnice x, y, z .
- Je zřejmé, že skalární pole můžeme parciálně derivovat podle jednotlivých proměnných stejně jako libovolnou matematickou funkcí více proměnných.

Definice (hladina skalárního pole)

Nadplochy¹ $u(x_1, x_2, \dots, x_n) = \text{konst.}$, tj. nadplochy, na kterých je hodnota skalárního pole konstantní, nazýváme tzv. **hladinami** pole $u(x_1, x_2, \dots, x_n)$.

Definice (vektorové pole)

Vektorovou funkci $\mathbf{a} \equiv \mathbf{a}(x_1, x_2, \dots, x_n)$ n reálných proměnných, definovanou v určité oblasti $\Omega \subset \mathbb{R}^n$, nazýváme **vektorovým polem** (n proměnných)².

Poznámka

- Vektorové pole přiřazuje každému bodu oblasti Ω určitý vektor $\mathbf{a}$, který může mít libovolný počet složek. V dalším výkladu se však omezíme výlučně na *trojrozměrné vektory*, které lze psát ve tvaru $\mathbf{a}(x_1, x_2, \dots, x_n) \equiv a_1(x_1, x_2, \dots, x_n)\mathbf{i} + a_2(x_1, x_2, \dots, x_n)\mathbf{j} + a_3(x_1, x_2, \dots, x_n)\mathbf{k}$.
Symboly $\mathbf{i}, \mathbf{j}, \mathbf{k}$ představují zde i dále v textu vektory ortonormální báze prostoru $\mathbb{R}^3$.
- Počet proměnných n (tj. dimenze prostoru, na kterém je vektorové pole definováno) bývá v praxi nejčastěji roven 1 nebo 3. Pro $n = 1$ můžeme vektorové pole psát ve tvaru $\mathbf{a} \equiv \mathbf{a}(t)$, kde proměnná t mívá většinou význam času nebo délky oblouku křivky (pak se obvykle značí s). V případě $n = 3$ lze použít zápis $\mathbf{a} \equiv \mathbf{a}(x, y, z) = \mathbf{a}(\mathbf{r})$, kde x, y, z jsou kartézské souřadnice a $\mathbf{r} \equiv (x, y, z)$ je polohový vektor.

Definice (vektorová čára)

Křivka, pro kterou platí, že tečna k ní má v každém jejím bodě směr vektoru vektorového pole v tomto bodě, se nazývá **vektorovou čarou** (také **síločarou**) vektorového pole.

Definice

Derivací vektorového pole $\mathbf{a}(t)$ podle proměnné t rozumíme vektorové pole

$$\mathbf{a}'(t) \equiv \frac{d\mathbf{a}(t)}{dt} \equiv \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\mathbf{a}(t + \Delta t) - \mathbf{a}(t)}{\Delta t} = \frac{da_1}{dt}\mathbf{i} + \frac{da_2}{dt}\mathbf{j} + \frac{da_3}{dt}\mathbf{k} = a'_1\mathbf{i} + a'_2\mathbf{j} + a'_3\mathbf{k}.$$

¹ Termín nadplocha je zobecněním pojmu plochy, známého z 3-rozměrného prostoru.

² Viz též kap. 2.1.

Poznámka

- Derivují se všechny složky vektoru $\mathbf{a}$ podle proměnné t , tzn. je nutné provést tři obyčejné derivace.
- Zde i dále v textu necháváme stranou podmínky existence derivací apod. Předpokládáme, že všechny potřebné vlastnosti námi uvažovaná pole mají.

Příklad

- Vektorové pole $\mathbf{r}(t)$, kde $\mathbf{r} \equiv (x, y, z)$ je polohový vektor a t je čas, popisuje pohyb určitého bodu v čase.

Derivace $\mathbf{r}'(t) \equiv \frac{d\mathbf{r}(t)}{dt} \equiv \mathbf{v}(t)$ představuje okamžitou rychlost tohoto bodu.

- Častým případem je vektorové pole $\mathbf{r}(s)$, kdy parametrem s je délka oblouku křivky, kterou opisuje koncový bod polohového vektoru $\mathbf{r}$. Vektor $\boldsymbol{\tau} \equiv \frac{d\mathbf{r}}{ds}$ pak představuje jednotkový tečný vektor uvedené křivky v každém jejím bodě.

Věta

Pro derivaci součtu, násobku skalárem, skalárního součinu a vektorového součinu vektorových polí *jedné proměnné* platí věty analogické větám pro skalární funkce:

$$(\mathbf{a} + \mathbf{b})' = \mathbf{a}' + \mathbf{b}', \quad (k \cdot \mathbf{a})' = k \cdot \mathbf{a}', \quad (\mathbf{a} \cdot \mathbf{b})' = \mathbf{a}' \cdot \mathbf{b} + \mathbf{a} \cdot \mathbf{b}', \quad (\mathbf{a} \times \mathbf{b})' = \mathbf{a}' \times \mathbf{b} + \mathbf{a} \times \mathbf{b}'$$

Důkaz

Stačí rozepsat jednotlivá vektorová pole na složky a aplikovat věty o derivaci součtu a součinu skalárních funkcí.

Poznámka

Analogicky k definici (obyčejné) derivace vektorového pole jedné proměnné můžeme derivovat parciální derivace vektorového pole více proměnných.

$$\text{Např. } \frac{\partial \mathbf{a}(x, y, z)}{\partial x} \equiv \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\mathbf{a}(x + \Delta x, y, z) - \mathbf{a}(x, y, z)}{\Delta x} = \frac{\partial a_1(x, y, z)}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial a_2(x, y, z)}{\partial x} \mathbf{j} + \frac{\partial a_3(x, y, z)}{\partial x} \mathbf{k} \text{ atd.}$$

6.2 Gradient

Definice

Gradientem skalárního pole $u \equiv u(x, y, z)$ se nazývá vektorové pole

$$\text{grad } u \equiv \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k},$$

kde x, y, z jsou kartézské souřadnice a $\mathbf{i}, \mathbf{j}, \mathbf{k}$ příslušné vektory ortonormální báze.

Poznámka

- Definici lze snadno zobecnit na případ n proměnných (viz kap. 2.3).
- Gradient je vektor, jehož složkami jsou parciální derivace skalárního pole podle jednotlivých souřadnic.

Definice (potenciální pole)

Existuje-li k vektorovému poli $\mathbf{a}(\mathbf{r})$ takové skalární pole $u(\mathbf{r})$, že $\mathbf{a} = \text{grad } u$, pak vektorové pole $\mathbf{a}(\mathbf{r})$ nazýváme **potenciálním** (také **konzervativním**), skalární pole $u(\mathbf{r})$ **potenciálem** a hladiny tohoto pole **ekvipotenciálními plochami** (zkráceně **ekvipotenciálami**)¹.

¹ Viz též kap. 5.4.

Věta

Přírůstek du hodnoty skalárního pole $u(x, y, z)$ při posunutí o infinitesimálně malý vektor $d\mathbf{r} \equiv dx \cdot \mathbf{i} + dy \cdot \mathbf{j} + dz \cdot \mathbf{k}$ se vypočte skalárním součinem $du = \text{grad } u \cdot d\mathbf{r}$.

Důkaz

Důkaz plyne z definice totálního diferenciálu funkce více proměnných¹:

$$du = \frac{\partial u}{\partial x} dx + \frac{\partial u}{\partial y} dy + \frac{\partial u}{\partial z} dz.$$

Poznámka

- Větu můžeme snadno zobecnit na obecný případ n proměnných.
- Z uvedeného plyne, že *gradient skalárního pole je v každém bodě kolmý k jeho hladině*. Důkaz je jednoduchý: $u = \text{konst.} \Leftrightarrow du = 0 \Leftrightarrow \text{grad } u \cdot d\mathbf{r} = 0 \Leftrightarrow \text{grad } u \perp d\mathbf{r}$. Jinak řečeno, siločáry potenciálního pole jsou vždy kolmé k jeho ekvipotenciálám.
- Z vyjádření skalárního součinu $\text{grad } u \cdot d\mathbf{r} = \|\text{grad } u\| \cdot \|d\mathbf{r}\| \cdot \cos \alpha$ (α je úhel mezi oběma vektory) je zřejmé, že pro konstantní délku $\|d\mathbf{r}\|$ posunutí $d\mathbf{r}$ dosáhne přírůstek du skalárního pole největší hodnoty tehdy, je-li vektor $d\mathbf{r}$ rovnoběžný s gradientem a téhož směru ($\alpha = 0$). Gradient má tedy v každém bodě skalárního pole *směr největšího růstu* tohoto pole. Naopak největšího úbytku pole dosáhneme pohybem ve směru opačném ke gradientu, nulové změny ve směrech kolmých ke gradientu².

Věta

Pro gradient platí:

$$\text{grad } (u + v) = \text{grad } u + \text{grad } v, \quad \text{grad } (u \cdot v) = u \cdot \text{grad } v + v \cdot \text{grad } u$$

$$\text{grad } f(u) = f'(u) \cdot \text{grad } u, \quad \text{grad } r = \frac{\mathbf{r}}{r} = \mathbf{r}_0.$$

V poslední rovnici je $\mathbf{r} \equiv (x, y, z)$ polohový vektor, $r \equiv \|\mathbf{r}\| = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$ jeho velikost a $\mathbf{r}_0$ jednotkový vektor ve směru $\mathbf{r}$.

Důkaz

Je triviální, stačí aplikovat základní věty platné pro derivace skalárních funkcí.

Nabla operátor

V praxi se (zejména v trojrozměrném případě) velmi často používá jiného značení gradientu s využitím tzv. **Hamiltonova operátoru nabla (nabla operátoru)**.

Tento operátor se značí ∇ a zavádí se takto: $\nabla = \mathbf{i} \frac{\partial}{\partial x} + \mathbf{j} \frac{\partial}{\partial y} + \mathbf{k} \frac{\partial}{\partial z}$. Je to vlastně *symbolický*

vektor, jehož složkami jsou *symboly* parciálních derivací podle jednotlivých proměnných podle kartézských souřadnic x, y, z . Gradient zapíšeme pomocí nabla operátoru takto: $\text{grad } u \equiv \nabla u$. Formálně se tento zápis dá číst jako násobení vektoru ∇ skalárem u (přičemž skalár je nestandardně zapsán až za vektorem).

¹ Více o totálním diferenciálu viz kap. 2.4.

² Viz také kap. 2.3 – derivace ve směru.

6.3 Divergence

Definice

Divergenci vektorového pole $\mathbf{a}(x, y, z)$ nazýváme skalární pole

$$\operatorname{div} \mathbf{a}(x, y, z) \equiv \frac{\partial a_1(x, y, z)}{\partial x} + \frac{\partial a_2(x, y, z)}{\partial y} + \frac{\partial a_3(x, y, z)}{\partial z}.$$

Poznámka

- Slovně řečeno, jedná se o součet tří parciálních derivací, kde první člen je derivací první složky vektorového pole podle první proměnné, druhý člen derivací druhé složky podle druhé proměnné a třetí člen derivací třetí složky podle třetí proměnné. V každém sčítanci tudíž index složky odpovídá pořadí (indexu) proměnné.
- I tuto definici lze snadno zobecnit pro případ n proměnných.
- Na základě *Gaussovy věty* integrálního počtu (viz kapitola 5.8) můžeme pro divergenci psát vyjádření $\operatorname{div} \mathbf{a} = \lim_{\Delta V \rightarrow 0} \frac{\oiint_{\Delta S} \mathbf{a} \cdot d\mathbf{S}}{\Delta V}$. Plocha ΔS je kladně orientovaná uzavřená plocha ohraničující objem ΔV , který obsahuje zvolený bod. Hodnota divergence v určitém bodě představuje tok vektoru $\mathbf{a}$ z infinitezimálního objemu ΔV dělený tímto objemem neboli tok vektoru $\mathbf{a}$ z jednotkového objemu v daném bodě.
- Jednoduchý fyzikální model. Jestliže vektorové pole $\mathbf{a}(x, y, z)$ charakterizuje rychlost proudění kapaliny, pak $\operatorname{div} \mathbf{a}$ v určitém bodě udává objemové množství kapaliny, které vyteče z jednotkového objemu za jednotku času, tzn. vydatnost tohoto jednotkového objemu jakožto **zřídla** kapaliny. Pole, pro které platí identity (tj. v každém jeho bodě) $\operatorname{div} \mathbf{a} = 0$ (např. pole popisující nestlačitelnou kapalinu), se nazývá **nezřídlové pole**. Do libovolného objemu ohraničeného uzavřenou plochou stejné množství kapaliny vtéká i vytéká. Jestliže alespoň v jednom bodě platí $\operatorname{div} \mathbf{a} \neq 0$, pak pole $\mathbf{a}$ nazýváme **zřídlovým**.
- Pomocí nabla operátoru lze zapsat divergenci jako symbolický skalární součin $\operatorname{div} \mathbf{a} = \nabla \cdot \mathbf{a}$.

Věta

$$\operatorname{div}(\mathbf{a} + \mathbf{b}) = \operatorname{div} \mathbf{a} + \operatorname{div} \mathbf{b}, \quad \operatorname{div}(u \cdot \mathbf{a}) = u \cdot \operatorname{div} \mathbf{a} + \mathbf{a} \cdot \operatorname{grad} u, \quad \operatorname{div} \mathbf{r} = 3.$$

Důkaz

Rozepsáním vektorů na jednotlivé složky a použitím pravidel pro derivaci součtu a součinu.

6.4 Rotace

Definice

Rotaci vektorového pole $\mathbf{a}(x, y, z)$ nazýváme vektorové pole

$$\operatorname{rot} \mathbf{a} = \left(\frac{\partial a_3}{\partial y} - \frac{\partial a_2}{\partial z} \right) \mathbf{i} + \left(\frac{\partial a_1}{\partial z} - \frac{\partial a_3}{\partial x} \right) \mathbf{j} + \left(\frac{\partial a_2}{\partial x} - \frac{\partial a_1}{\partial y} \right) \mathbf{k}.$$

Poznámka

- Stačí si zapamatovat pouze tvar první složky, ostatní složky dostaneme cyklickou záměnou indexů a proměnných.
- Tuto definici není možné zobecnit na případ jiného počtu proměnných než tří.
- Na základě *Stokesovy věty* integrálního počtu (viz kapitola 5.8) můžeme pro rotaci psát vyjádření

$$\operatorname{rot}_n \mathbf{a} \equiv \|\operatorname{rot} \mathbf{a}\| \cdot \cos \alpha = \lim_{\Delta S \rightarrow 0} \frac{\oint_{\Delta l} \mathbf{a} \cdot d\mathbf{l}}{\Delta S}.$$

Plocha ΔS je orientovaná rovinná plocha obsahující zvolený bod a ohraničená kladně orientovanou křivkou Δl , úhel α je úhel mezi vektorem $\operatorname{rot} \mathbf{a}$ a normálou k ploše ΔS . Vzorec je třeba chápat tak, že hodnota *kolmé složky* divergence k infinitezimální rovině plošce ΔS (jejíž poloha je určena jejím normálovým vektorem) je dána podílem cirkulace vektoru $\mathbf{a}$ po ohraničující křivce

Δl a velikosti plochy ΔS . Jinak řečeno, směr a orientace vektoru $\text{rot } \mathbf{a}$ ve zvoleném bodě odpovídají směru a orientaci normály k *jednotkové* (dostatečně malé) plošce ΔS , jejíž poloha (sklon) maximalizuje cirkulaci vektoru $\mathbf{a}$ po její hraniční křivce (tj. veličinu $\oint_{\Delta} \mathbf{a} \cdot d\mathbf{l}$). Velikost vektoru $\text{rot } \mathbf{a}$ je dána maximální hodnotou uvedené cirkulace.

- V modelu proudící kapaliny (viz divergence) vektor $\text{rot } \mathbf{a}$ určuje směr osy, kolem které se kapalina v okolí uvažovaného bodu otáčí, a jeho velikost je rovna dvojnásobku rychlosti otáčení (v obloukové míře). Body, ve kterých je $\text{rot } \mathbf{a} \neq 0$, označujeme jako **víry**. Pole, pro které platí identicky (tj. v každém jeho bodě) $\text{rot } \mathbf{a} = 0$, se nazývá **nevírové pole**. Pole, v jehož alespoň jednom bodě je $\text{rot } \mathbf{a} \neq 0$, nazýváme **vírovým polem**.
- Pomocí nabla operátoru lze zapsat divergenci jako symbolický vektorový součin $\text{rot } \mathbf{a} = \nabla \times \mathbf{a}$.

Věta

$$\begin{aligned}\text{rot}(\mathbf{a} + \mathbf{b}) &= \text{rot } \mathbf{a} + \text{rot } \mathbf{b}, \quad \text{rot}(\mathbf{u} \cdot \mathbf{a}) = \mathbf{u} \cdot \text{rot } \mathbf{a} - \mathbf{a} \times \text{grad } u, \\ \text{div}(\mathbf{a} \times \mathbf{b}) &= \mathbf{b} \cdot \text{rot } \mathbf{a} - \mathbf{a} \cdot \text{rot } \mathbf{b}, \quad \text{rot } \mathbf{r} = 0.\end{aligned}$$

Důkaz

Důkaz je obdobný jako u výše uvedených vzorců pro divergenci.

6.5 Laplaceův operátor

Definice

Laplaceovým operátorem rozumíme symbolický operátor

$$\Delta \equiv \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}.$$

Poznámka

- Aplikace Laplaceova operátoru na skalární pole $\Delta u \equiv \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2}$. Výsledkem je skalární pole.
- Definici je možné zobecnit na případ n proměnných.
- Aplikace Laplaceova operátoru na vektorové pole $\Delta \mathbf{a} \equiv \mathbf{i}\Delta a_1 + \mathbf{j}\Delta a_2 + \mathbf{k}\Delta a_3$. Výsledkem je vektorové pole, jehož každá složka je dána „skalární“ aplikací Laplaceova operátoru na stejně indexovanou složku výchozího pole.
- Výraz Δu se místo dlouhého „Laplaceův operátor aplikovaný na pole u “ obvykle zkracuje na „Laplace u “ apod. Čtení „delta u “ je zde zcela nepřipustné, neboť je vyhrazeno pro přírůstek veličiny u . Stejně grafické označení v praxi nevádí, neboť z kontextu je vždy jasné, který případ nastává.
- Laplaceův operátor nemá tak názorný význam jako např. divergence nebo rotace, ale uplatňuje se značně v přírodních vědách, např. v elektřině a magnetismu, v nauce o vlnění, v rovnicích pro difúzi atd.
- Laplaceův operátor lze také vyjádřit pomocí nabla operátoru, a to jako formální skalární součin nabla operátoru sama se sebou $\Delta = \nabla \cdot \nabla = \nabla^2$. Z důvodu ortonormality báze $\mathbf{i}, \mathbf{j}, \mathbf{k}$ totiž platí

$$\Delta = \nabla \cdot \nabla \equiv \left(\mathbf{i} \frac{\partial}{\partial x} + \mathbf{j} \frac{\partial}{\partial y} + \mathbf{k} \frac{\partial}{\partial z} \right) \cdot \left(\mathbf{i} \frac{\partial}{\partial x} + \mathbf{j} \frac{\partial}{\partial y} + \mathbf{k} \frac{\partial}{\partial z} \right) = \frac{\partial}{\partial x} \frac{\partial}{\partial x} + \frac{\partial}{\partial y} \frac{\partial}{\partial y} + \frac{\partial}{\partial z} \frac{\partial}{\partial z} = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}.$$

Věta

$$\Delta(u + v) = \Delta u + \Delta v, \quad \Delta(u \cdot v) = v\Delta u + u\Delta v + 2 \cdot \text{grad } u \cdot \text{grad } v, \quad \Delta(\mathbf{a} + \mathbf{b}) = \Delta \mathbf{a} + \Delta \mathbf{b}, \quad \Delta \frac{1}{\|\mathbf{r}\|} = 0.$$

Důkaz

Důkaz je opět velmi jednoduchý, přenecháváme jej čtenáři.

6.6 Vlastnosti diferenciálních operátorů

Linearita operátorů

Věta

Všechny uvedené diferenciální operátory (gradient, divergence, rotace, Laplaceův operátor, nabla operátor) jsou lineární, tzn. homogenní (pro k -násobný argument obdržíme k -násobek hodnoty pro argument) a aditivní (pro součet argumentů obdržíme součet hodnot pro jednotlivé argumenty).

Důkaz

Plyne z linearity derivace.

Vyjádření operátorů pomocí operátoru nabla

gradient	$\text{grad } u = \nabla \cdot u$	součin vektoru ∇ a skaláru u
divergence	$\text{div } \mathbf{a} = \nabla \cdot \mathbf{a}$	skalární součin vektoru ∇ a vektoru $\mathbf{a}$
rotace	$\text{rot } \mathbf{a} = \nabla \times \mathbf{a}$	vektorový součin vektoru ∇ a vektoru $\mathbf{a}$
Laplaceův operátor	$\Delta = \nabla \cdot \nabla = \nabla^2$	skalární součin vektoru ∇ se sebou samým

Operátorové identity

Věta

$$\begin{aligned} \text{div grad } u &= \Delta u, \quad \text{grad div } \mathbf{a} = \text{rot rot } \mathbf{a} + \Delta \mathbf{a}, \quad \Delta \text{grad } u = \text{grad } \Delta u, \quad \Delta \text{rot } \mathbf{a} = \text{rot } \Delta \mathbf{a}, \\ \text{rot grad } u &= \mathbf{0}, \quad \text{div rot } \mathbf{a} = 0. \end{aligned}$$

Důkaz

Přenecháváme čtenáři jako cvičení. Stačí aplikovat definice jednotlivých operátorů.

Poznámka

- Poslední dvě identity vyjadřují důležitý poznatek, že pole $\text{grad } u$ (potenciální pole) je vždy nevírové (jeho rotace je identicky rovna nule) a pole $\text{rot } \mathbf{a}$ je nutně nezřídlové (jeho divergence je identicky nulová). Toto tvrzení platí za určitých, značně obecných podmínek¹ také obráceně, tzn. je-li nějaké vektorové pole v určité oblasti Ω nevírové ($\text{rot } \mathbf{a} = \mathbf{0}$), musí být gradientem nějakého skalárního pole ($\mathbf{a} = \text{grad } u$), a je-li pole v Ω nezřídlové ($\text{div } \mathbf{a} = 0$), musí být rotací nějakého vektorového pole ($\mathbf{a} = \text{rot } \mathbf{b}$).
- Uvedené identity můžeme názorně zdůvodnit vyjádřením vystupujících operátorů pomocí nabla operátoru a použitím jednoduchých pravidel pro skalární a vektorový součin. Např. v předposlední identitě výraz $\text{rot grad } u$ nabývá tvaru $\nabla \times (\nabla u)$, který můžeme přepsat na $(\nabla \times \nabla)u$ (veličina u zde hraje roli skaláru). Protože vektorový součin dvou vektorů téhož směru je roven nulovému vektoru, je $\nabla \times \nabla = \mathbf{0}$, a tedy $(\nabla \times \nabla)u = \mathbf{0}u = \mathbf{0}$. Obdobně v poslední identitě výraz $\text{div rot } \mathbf{a}$ přepíšeme na $\nabla \cdot (\nabla \times \mathbf{a})$. Vektorový součin $\mathbf{b} \equiv \nabla \times \mathbf{a}$ je, jak známo, kolmý k oběma činitelům, speciálně k (symbolickému) vektoru ∇ . To ovšem znamená, že skalární součin $\nabla \cdot \mathbf{b} = 0$, neboť skalární součin dvou navzájem kolmých vektorů je z definice nulový.

¹ Uvažovaná oblast Ω musí být jednoduše souvislá.

6.7 Vyjádření diferenciálních operátorů v křivočarých souřadnicích

Níže shrnujeme základní vzorce nezbytné pro použití nejdůležitějších vektorových diferenciálních operátorů (gradient, divergence, rotace a Laplaceův operátor) ve vybraných křivočarých souřadnicových soustavách¹. Podrobnosti může čtenář nalézt např. v příručce Rektorysové [5].

Polární souřadnice v rovině

Označme vektory lokální křivočaré báze polárních souřadnic symboly $\mathbf{e}_r$ a $\mathbf{e}_\varphi$. Dále necht' f je diferencovatelná funkce, $f(r, \varphi)$, a $\mathbf{A}$ diferencovatelné vektorové pole, $\mathbf{A}(r, \varphi)$, které rozkládáme v každém bodě roviny do lokální křivočaré báze $\mathbf{A} = A_r \mathbf{e}_r + A_\varphi \mathbf{e}_\varphi$.

Pak platí

$$\begin{aligned}\text{grad } f &= \frac{\partial f}{\partial r} \mathbf{e}_r + \frac{1}{r} \frac{\partial f}{\partial \varphi} \mathbf{e}_\varphi, \\ \text{div } \mathbf{A} &= \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} (r A_r) + \frac{1}{r} \frac{\partial A_\varphi}{\partial \varphi}, \\ \Delta f &= \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial f}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2} \frac{\partial^2 f}{\partial \varphi^2}.\end{aligned}$$

Válcové souřadnice v prostoru

Vektory lokální křivočaré báze válcových souřadnic označme symboly $\mathbf{e}_r$, $\mathbf{e}_\varphi$ a $\mathbf{e}_z$. Podobně jako výše necht' je f diferencovatelná funkce, $f(r, \varphi, z)$, a $\mathbf{A}$ diferencovatelné vektorové pole, $\mathbf{A}(r, \varphi, z)$. I nyní toto pole rozkládáme v každém bodě prostoru do lokální křivočaré báze: $\mathbf{A} = A_r \mathbf{e}_r + A_\varphi \mathbf{e}_\varphi + A_z \mathbf{e}_z$.

Pak platí

$$\begin{aligned}\text{grad } f &= \frac{\partial f}{\partial r} \mathbf{e}_r + \frac{1}{r} \frac{\partial f}{\partial \varphi} \mathbf{e}_\varphi + \frac{\partial f}{\partial z} \mathbf{e}_z, \\ \text{div } \mathbf{A} &= \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} (r A_r) + \frac{1}{r} \frac{\partial A_\varphi}{\partial \varphi} + \frac{\partial A_z}{\partial z}, \\ \text{rot } \mathbf{A} &= \left(\frac{1}{r} \frac{\partial A_z}{\partial \varphi} - \frac{\partial A_\varphi}{\partial z} \right) \mathbf{e}_r + \left(\frac{\partial A_r}{\partial z} - \frac{\partial A_z}{\partial r} \right) \mathbf{e}_\varphi + \frac{1}{r} \left(\frac{\partial}{\partial r} (r A_\varphi) - \frac{\partial A_r}{\partial \varphi} \right) \mathbf{e}_z, \\ \Delta f &= \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial f}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2} \frac{\partial^2 f}{\partial \varphi^2} + \frac{\partial^2 f}{\partial z^2}.\end{aligned}$$

¹ Viz též appendix A5.

Kulové souřadnice v prostoru

Označme i nyní vektory lokální křivočaré báze $\mathbf{e}_r$, $\mathbf{e}_\varphi$ a $\mathbf{e}_\theta$. Dále necht' f je opět diferencovatelná funkce, $f(r, \varphi, \theta)$, a $\mathbf{A}$ diferencovatelné vektorové pole, $\mathbf{A}(r, \varphi, \theta)$, jehož rozklad do lokální křivočaré báze je dán jako $\mathbf{A} = A_r \mathbf{e}_r + A_\varphi \mathbf{e}_\varphi + A_\theta \mathbf{e}_\theta$.

Pak platí

$$\begin{aligned}\text{grad } f &= \frac{\partial f}{\partial r} \mathbf{e}_r + \frac{1}{r} \frac{\partial f}{\partial \theta} \mathbf{e}_\theta + \frac{1}{r \sin \theta} \frac{\partial f}{\partial \varphi} \mathbf{e}_\varphi, \\ \text{div } \mathbf{A} &= \frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} (r^2 A_r) + \frac{1}{r \sin \theta} \frac{\partial}{\partial \theta} (A_\theta \sin \theta) + \frac{1}{r \sin \theta} \frac{\partial A_\varphi}{\partial \varphi}, \\ \text{rot } \mathbf{A} &= \frac{1}{r \sin \theta} \left(\frac{\partial A_\theta}{\partial \varphi} - \frac{\partial}{\partial \theta} (A_\varphi \sin \theta) \right) \mathbf{e}_r + \frac{1}{r} \left(\frac{\partial}{\partial r} (r A_\varphi) - \frac{1}{\sin \theta} \frac{\partial A_r}{\partial \varphi} \right) \mathbf{e}_\theta + \frac{1}{r} \left(\frac{\partial A_r}{\partial \theta} - \frac{\partial}{\partial r} (r A_\theta) \right) \mathbf{e}_\varphi, \\ \Delta f &= \frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} \left(r^2 \frac{\partial f}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2 \sin \theta} \frac{\partial}{\partial \theta} \left(\frac{\partial f}{\partial \theta} \sin \theta \right) + \frac{1}{r^2 \sin^2 \theta} \frac{\partial^2 f}{\partial \varphi^2}.\end{aligned}$$

Obecné ortogonální souřadnice

Jednotkové vektory lokální křivočaré ortogonální¹ báze válcových souřadnic označme symboly $\mathbf{e}_1$, $\mathbf{e}_2$ a $\mathbf{e}_3$. Podobně jako výše necht' je f diferencovatelná funkce, $f(q_1, q_2, q_3)$, a $\mathbf{A}$ diferencovatelné vektorové pole, $\mathbf{A}(q_1, q_2, q_3)$. Toto pole rozkládáme v každém bodě prostoru do lokální křivočaré ortogonální báze: $\mathbf{A} = A_1 \mathbf{e}_1 + A_2 \mathbf{e}_2 + A_3 \mathbf{e}_3$. Infinitesimálně malé posunutí $d\mathbf{r}$ můžeme obecně vyjádřit ve tvaru $d\mathbf{r} = h_1 dq_1 + h_2 dq_2 + h_3 dq_3$, kde veličiny h_1 , h_2 , h_3 jsou obecně funkcemi souřadnic q_1 , q_2 , q_3 a nazývají se **Laméovy koeficienty**.

Pak platí²

$$\begin{aligned}\text{grad } f &= \frac{\mathbf{e}_1}{h_1} \frac{\partial f}{\partial q_1} + \frac{\mathbf{e}_2}{h_2} \frac{\partial f}{\partial q_2} + \frac{\mathbf{e}_3}{h_3} \frac{\partial f}{\partial q_3}, \\ \text{div } \mathbf{A} &= \frac{1}{h_1 h_2 h_3} \left[\frac{\partial}{\partial q_1} (A_1 h_2 h_3) + \frac{\partial}{\partial q_2} (A_2 h_3 h_1) + \frac{\partial}{\partial q_3} (A_3 h_1 h_2) \right], \\ \text{rot } \mathbf{A} &= \frac{1}{h_1 h_2 h_3} \begin{vmatrix} h_1 \mathbf{e}_1 & h_2 \mathbf{e}_2 & h_3 \mathbf{e}_3 \\ \frac{\partial}{\partial q_1} & \frac{\partial}{\partial q_2} & \frac{\partial}{\partial q_3} \\ h_1 A_1 & h_2 A_2 & h_3 A_3 \end{vmatrix}, \\ \Delta f &= \frac{1}{h_1 h_2 h_3} \frac{\partial}{\partial q_1} \left(\frac{h_2 h_3}{h_1} \frac{\partial f}{\partial q_1} \right) + \frac{\partial}{\partial q_2} \left(\frac{h_3 h_1}{h_2} \frac{\partial f}{\partial q_2} \right) + \frac{\partial}{\partial q_3} \left(\frac{h_1 h_2}{h_3} \frac{\partial f}{\partial q_3} \right).\end{aligned}$$

¹ Odtud název „ortogonální souřadnice“. Bližší o ortogonálních bázích viz kap. A4.1 a o ortogonálních souřadnicích viz kap. A5.

² Ve výrazu pro rotaci svislé čáry označují determinant – viz kap. A4.3.